

Kerkük'ün Nüfus Yapısını Değiştirmeye Yönelik Çalışmalar

Emruhan YALÇIN

Doç.Dr., Avrasya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
E-mail: emruhan2004@gmail.com

Geliş Tarihi: 06-04-2015 Kabul Tarihi: 18-12-2015

ÖZ

YALÇIN, Emruhan, **Kerkük'ün Nüfus Yapısını Değiştirmeye Yönelik Çalışmalar**, CTAD, Yıl 12, Sayı 23, (Bahar 2016), s. 137-166.

Kerkük Bölgesi; tarihi bir yol olmasının yanında, sahip olduğu yeraltı kaynakları ve mümbit toprakları nedeniyle, İslamîyet'ten ve Anadolu'nun fethinden önce Türklerin ilgisini çekmiş ve Orta Asya'dan gelerek özellikle Abbasi döneminden itibaren yoğun olarak bu bölgelere yerleşmişlerdir.

Kerkük, 1055 yılında Büyük Selçuklu Hakamı Tuğrul Bey tarafından ele geçirilmiş, 1517 yılında da Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kuzey Irak bölgesinde Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan "Cezire" bölgesinin doğusunda yer alan Kerkük, Dakuk ve Nilkaz nahiyelerinden meydana gelen Kerkük Sancağında ilk resmi nüfus sayımı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520–1566) yapılmıştır. %90'ı Türklerden oluşan Kerkük'te 1920 yılına kadar milliyet esasına dayalı başka bir nüfus sayımı yapılmamış, dini inançlara göre tutulan kayıtlara rastlanılmıştır. Bölgenin Türk çoğunluklu nüfus yapısı; anlaşılabilir bir biçimde başta İngilizler, müteakiben Irak yönetimleri tarafından, potansiyel tehlike görülüp çeşitli hilelerle değiştirilerek, önceleri Araplaştırma daha sonra Kürtleştirme politikaları ile karşı karşıya kalmıştır.

Tarihin hiçbir döneminde Kerkük'te, ne Araplar ne de Kürtler çoğunluğu sağlayabilmiştir. Bugün ise Kerkük'ün nüfus yapısının yavaş yavaş değiştirildiğine tanık

oluyoruz. Farklı kimlik yapılarının yükselen eğilimi sayesinde Kürt, Türkmen grupları arasında düşmanlık çıkarmak, Türkiye'nin kabul edilebilir bağlantısı olan Türkmenlerin asimilasyonu ile bu bağın ortadan kaldırılması ve Türkiye-Kerkük bağlantısının kesilmesi hedeflenmiştir. Çalışmanın amacı; Kerkük'ün, geçmişten günümüze kadar olan demografik yapısındaki değişimleri ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Kerkük, nüfus, Türkmen, Kürt, Irak.

ABSTRACT

YALÇIN, Emruhan, **The Works towards Changing the Demographic Structure of Kirkuk**, CTAD, Volume 12, Issue 23, (Spring 2016), pp. 137-166.

The Kirkuk region has been the center of attraction for the Turks coming from Central Asia as of Abbasid period and even before Islam and the conquest of Anatolia for its abundant resources along with its importance as being located on historical cross-roads.

Kirkuk was occupied by Tuğrul Bey, the Great Seljuk Khakan, in 1055, and became an Ottoman territory in 1517. The first official census in the Kirkuk Sanjak, which was composed of Kirkuk, Dakuk and Nilkaz districts and situated in the east of "Cezire" region between Tigris and Euphrates in Northern Iraq, was made in the period of Suleiman the Magnificent (1520–1566). No other census based on nationality has been carried out until 1920 in Kirkuk, where Turks formed 90 % of the population, but only some records relying on religious faith have been witnessed. The Turkish dominated demographic structure of the region, being regarded as a threat, has been incomprehensively subjected first to Arabization then to Kurdization by the Iraqi governments as well as by the English by various deceitful policies.

Neither Arabs nor Kurds have ever constituted the majority in Kirkuk throughout the history. But today, we are witnessing the demographic the structure of Kirkuk changed slowly. With the rising trend of identity construction, and assimilation policies which provoked hostilities between Kurdish and Turkmen groups, the eliminate on the national bond between Turkey and Turkmens was aimed. The purpose of this study, from past to present is to reveal changes in the demographic structure of Kirkuk today.

Keywords: Kirkuk, population, Turkoman, Kurd, Iraq.

Giriş

Orta Asya'dan kabileler halinde gelerek Irak'ın kuzey ve orta kesimlerine, yoğun olarak bugünkü isimleriyle Musul, Erbil, Kerkük, Selahaddin, Diyala, Bağdat ve Vasıt bölgelerine yerleşen Türkmenler, ikamet ettikleri yerlerde kendi kültürlerini yaşatmış, idari yapılarını kurmuşlardır. Biz burada Kerkük bölgesini ele alacağız.

Bugün Kerkük Bölgesinin nüfus yapısı incelendiğinde; Türk, Arap ve Kürt gibi Müslüman halkların yanında, Süryani, Keldani ve Musevi gibi Gayrimüslim halkların da olduğu görülür. Bunlardan Türkmenler, en eğitilmiş, kültürel düzeyi en yüksek ve en şehirli olan unsurdur.

Kerkük'te Kürtler, Türkmenler ve Araplar arasında kenti paylaşım kavgası vardır. Merkezi hükümet Kerkük'ü Bağdat'a bağlamak isterken, Kürtler Kerkük'ün Kürt Bölgesi'ne bağlanmasını talep etmekte, Türkmenler ise Kerkük'ün özel bir statüye sahip olmasını istemektedirler. 1930'lu yıllardan itibaren Irak hükümetleri tarafından bölgeye yönelik olarak sistematik bir şekilde "Araplaştırma" politikası başlamıştır. Bir tarafta güneyde yaşayan Araplar Kerkük'e yerleştirilirken, bir taraftan da Kerkük'te yaşayan Türkmenler de göçe zorlanmıştır. 2003 yılından itibaren de Kerkük'ün, işgalci ABD ve İngiltere'nin göz yummasıyla bölgedeki Kürtler tarafından nüfus yapısı hızlı bir şekilde değiştirilmeye çalışılmaktadır. Türkmenleri, Irak'ın siyasi sahnesinden silmek isteyen Kürtler, Türkmenlerin yaşadıkları bölgeleri Kürtleştirerek ele geçirmek, Musul ve Kerkük petrollerine sahip olmak gayreti içerisinde girmişlerdir.

Irak Anayasası'nın 140. maddesinde Saddam Hüseyin döneminde Kerkük'ten zorla göç ettirililerin geri dönmesi, ardından Kerkük'te yapılacak nüfus sayımı esas alınarak kentin statüsü hakkında bir referanduma gidilmesi öngörülmüştür. Ancak bu madde hiç uygulanamamıştır.

Türkiye'nin Kerkük'e bakışı, "Kerkük'ün küçük bir Irak, Irak'ın da küçük bir Ortadoğu olduğu" mantığındadır. Irak ve Kerkük'teki Türkmen nüfus Türk Dış Politikası'nın önemli argümanlarından biridir. Türkiye'nin Irak Türkmenleri ile ilgili ana politikasını Irak'taki diğer etnik gruplar gibi Türkmenlerin de eşit siyasi, sosyal ve kültürel haklara sahip olması oluşturmaktadır. Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları Kerkük bölgesinin gelecekteki durumu Irak için bir model teşkil edebileceği gibi, problemin başlangıcı olabilecek durumdadır. Bu bağlamda, zaman içerisinde Kerkük'teki Türkmen nüfusun eritilmesine yönelik çalışmalar, Türkiye'nin hassasiyetle üzerinde durduğu ve takip ettiği bir konudur.

Biz bu çalışmada; Türk toplumunun Kerkük'e hangi tarihlerden itibaren yerleşmeye başladığını, Kerkük'te nüfus çoğunluğunu nasıl sağladıklarını, çeşitli tarihlerde yapılan nüfus sayımları ve bölgeyi ziyaret eden yazarların elimize ulaşabilen yazılarından hareketle ortaya koymaya çalışacağız. Bugün ise, Kerkük'teki Türk nüfus üstünlüğünün giderek bilinçli bir şekilde nasıl eritilmeye, Arap ve Kürtler tarafından çeşitli hilelerle Kerkük'ü ele geçirmeye yönelik çalışmalarını belgeler üzerinden incelemeye çalışacağız.

Kerkük Bölgesinin Jeostratejik Konumu

Amerika kıtasının ve Hindistan'a giden alternatif yolların keşfinden önce "İpek Yolu" vasıtasıyla Batı'ya giden hammadde kaynaklarının güzergâhı üzerinde bulunan Ortadoğu, bu hammadde akışını kontrol etmek isteyen güçlerin daima dikkatini çekmiştir. Bölge; zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olması, dünya ulaşım trafiğinin kesişim bölgesinde yer alması, medeniyetlerin ve dinlerin doğup gelişmesine ev sahipliği yapması ve kültür merkezi olması bakımından tarih boyunca ilgi odağı olmuştur. Ortadoğu'nun sahip olduğu bu özellikler, tarihi süreç içerisinde, başta bulunduğu bölge olmak üzere, yakın bölgeleri ve tüm dünyayı siyasi, ekonomik, kültürel anlamda ve güvenlik bakımından derinden etkilemiştir.

Ortadoğu'nun en kritik ve hassas bölgesi olan Irak'ın kuzey komşusu Türkiye coğrafyasında önemli su kaynakları mevcuttur. Irak'ın kuzeyi, kuzeyindeki coğrafya ile birlikte yirmi birinci yüzyılın en kritik iki maddesini, yani petrol ile suyu buluşturur. Bu nedenle de Irak'ın kuzeyi, Anadolu'nun doğusu ile birlikte bölgesel jeopolitik içinde bir "yaşam sahası" oluşturur. Bölge bünyesinde mevcut enerjiyi Türkiye coğrafyası içinden, doğrudan Akdeniz'e indirdiği için enerji güvenliği gayretleri içinde önem taşır. Bu özelliklerinden dolayı Ortadoğu, bilhassa Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğinin sona ermesiyle birlikte "sorunlu bölge" olarak anılmaya başlanmış, günümüzde de önemli ve aynı zamanda sorunlu bölge olma özelliğini sürdürmektedir.¹ Sorunlu bölge olma özelliği, yeraltı kaynakları bakımından zengin Kerkük-Musul gibi kritik ve hassas bölgeler üzerine oturmasından kaynaklanmaktadır.

Kerkük Bölgesi ise, üzerinde bulunduğu coğrafyanın Anadolu ile Asya ve dolayısıyla Avrupa ile Asya arasında tarihi bir yol ve geçiş mevkii özelliği taşıması, daha ilk çağlardan beri dünyanın en önemli kültür ve medeniyetlerinin doğup geliştiği ve yaşadığı çok önemli bir merkez olması ve zengin doğal gaz ve petrol rezervlerine sahip olması nedeniyle her zaman için ilgi odağı ve cazibe merkezi olmuştur. Bölgenin coğrafi yapısı, Anadolu'nun uzantısı sayılır.²

Eski dönem coğrafyacıların Mezopotamya diye adlandırdıkları bölgede kurulmuş en eski uygarlık "Asur" ve "Babil" uygarlıklarıdır. Bu uygarlıkların Kerkük Türk tarihinde de önemi büyüktür. Yapılan kazılar Kerkük'ün beş bin yıllık bir şehir olduğunu ortaya koymaktadır.³ Kerkük şehrini M.Ö. 800'lü yıllarda Asur Hükümdarı Şartnabal'ın kurduğu, "Kersuluh" adını verdiği ve kendi ismi ile anılan şehir manasına geldiği yapılan çalışmalardan anlaşılmıştır. Tarihi süreç içinde şehrin adı değişik şekillerde ifade edilmiştir. M.Ö. II.

---

¹ Ümit Ertuğrul, *Irak Türkleri Türkiye*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2006, s. 11.

² Mustafa Kayar, *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 100.

³ Nefi Demirci, *Dünden Bugüne Kerkük*, İstanbul, 1990, s. 10.

Yüzyılın ortalarında “Arrapkha”, Seleukoslar döneminde “Seleukos”, Sasaniler devrinde ise “Kermekan” olarak adlandırılmıştır. Süryani ve Hristiyan kaynaklarında şehrin adı “Beyt-i Kermay” ve “El-Kerh” olarak geçmektedir. XIV. Yüzyılın sonlarına doğru Timur tarafından fethedilen şehir daha sonra “Kerkük” olarak adlandırılmıştır.⁴

Kerkük Bölgesi, İngiltere'nin Ortadoğu hâkimiyetinde de çok önemli bir yere sahiptir. Stratejik önemine, tarım ve petrol zenginlikleri de eklenince, vazgeçilmezliği bir kat daha artmaktadır.⁵ Hindistan'a yapılacak bir istilâ harekâtının ilk adımının Mezopotamya'ya atılması gerektiği gibi, Basra Körfezi yoluyla da güneşe yönelecek akımları göğüsler durumdadır.

Mezopotamya'nın Mısır–Kalküta ekseninde bulunması da stratejik önemini artırmaktadır. Doğu Akdeniz bölgelerine ve dolayısıyla Suriye, Arabistan ve Mısır'a karşı kuzey ve doğudan yönelecek bir harekâtın ilk hedefi yine Mezopotamya olur ki, bu harekâtı yapan ordu, stratejik harekât için bir ikmal üssü ve emniyet sahası olan bu bölgeyi ele geçirmek zorundadır.⁶ Kerkük Bölgesi, aynı zamanda büyük güçlerin Orta Doğu'da petrol arama ve işletme imtiyazları için birbirleriyle yarıştıkları bir bölgedir.

Kerkük Bölgesinin Tarihi Gelişim Süreci

Kerkük Bölgesinin Türk tarihi gelişimi açısından oldukça önemli bir yeri vardır. Nippur kentinde yapılan kazılardan anlaşıldığı üzere; Kerkük'ün de içinde yer aldığı Kuzey Mezopotamya Bölgesine, İslamiyet'ten beş bin yıl önce, Orta Asya'dan göç eden Türk kabileleri yerleşmişlerdir. Bölgedeki Türk nüfusu, Türkistan'dan gelmeye devam eden Türkmenler⁷ sayesinde önemli miktarda

⁴ *Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri (1525–1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1993, s. 15; Ahmet Gündüz, *Irak Dosyası-I*, TATAV Yayınları, İstanbul, 2003, s. 161.

⁵ Durmuş Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2003, s. 25; Hakan Yıldız, *Irak-Musul-Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 13.

⁶ Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk – İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918–1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 2.

⁷ Türkmen sözcüğünün anlamı hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Türkmen adı, çeşitli kaynaklarda “Türkler'in esası, hakiki Türk”, Türk men “ben Türk'üm”, Türkmen Türk insanı”, Tyurkman, Tyurkban = Türkmen “Türklerin yurdu”, Türkiman = Türkmen “imanlı Türk”, Tirkeman = Türkmen “ok atıcı halk” anlamlarında açıklanmaktadır. Avrupalı tarihçiler de Türkmen adını “saf kanlı Türk” olarak nitelendirmişlerdir. Türkiye Türkleri, Gagavuzlar, Azeri Türkleri ve Türkmenistan Türkleri Batı Türkleridir. Konuştukları Türkçe de Oğuz Türkçesidir. Hepsi Oğuz boyundan geldiği için Oğuz Türkleri olarak da bilinmektedirler. Türk sözcüğü, Oğuz Türkçesinde “men” pekiştirme eki ile “güçlü Türk” anlamında kullanılmıştır. Türk Ansiklopedisi Cilt XXXII, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1983, s. 433. Türkmen sözcüğü folklorumuzda, anonim türkülerimizde yer almıştır. Türkmen adı, ilk olarak Kaşgarlı Mahmud'un “*Divan-ı Lûgat-it-Türk*” adlı eserinde açıklanmıştır. Divan'da Kaşgarlı Mahmud Türkmen ifadesini izah ederken

artmıştır.⁸ Emeviler, Abbasiler ve Büveyhoğullarının hâkimiyetinden sonra bölge, 1055 yılında Selçuklu Türklerinin hâkimiyetine girmiş, böylelikle bölgede yaklaşık on asırdan beri süren Türk egemenliği başlamıştır. Kerkük bölgesi, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'nden (1514) sonra Osmanlı topraklarına katılmış, 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak Seferi sonucunda binlerce Türk yerleştirilmiştir.⁹

1894 yılında Musul Vilâyeti'nin idari taksimatında Musul Merkez, Kerkük¹⁰ ve Süleymaniye Sancakları yer almış ve Kerkük Sancağı'na Erbil, Salahiye, Köysancak, Ravendüz ve Raniye kazaları bağlanmıştır.¹¹ 1914 yılına ait Musul Vilâyeti Salnâmesi (Musul Vilâyeti Yıllığı)'ne göre; Kerkük, Musul Vilâyeti'ne bağlı bir sancak olarak görülmekte ve Kerkük'e bağlı kazalar arasında Ravendüz, Köysancak, Raniye, Salahiye ve Erbil yer almaktadır.¹²

Kerkük Bölgesinin nüfus yapısı incelendiğinde; Türk, Arap ve Kürt gibi Müslüman halkların yanında, Süryani, Keldani ve Musevi gibi Gayrimüslim halkların da olduğu görülür.¹³ Kerkük Bölgesi, XIX. Yüzyıldan itibaren, coğrafi

---

“bunlar Oğuzlardır” şeklinde açık bir ifade kullanmıştır (D. I, 4). Ferit Birtek, *En Eski Türk Sanları*, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara,1972, s. 4. Oğuzların, “Türkmen” olarak adlandırılmaları hususunda bir şüphe bulunmamakta ve Türkmen adı doğrudan Oğuzların adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihçiler, Türkmen deyiminin kesinlikle Türk'ten ayrı bir soy belirtmediği, sadece Oğuzların Müslüman olan kısmına “Türkmen” denildiği hususunda birleşmektedirler. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, A.Ü.DTCF Yayınları, Ankara,1972, ss. 50–52. Türkmen adının zaman içinde konar-göçerlikle eş anlamlı kullanıldığı da görülmektedir. Türkmenler, Anadolu'ya geldikten sonra tedricen yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Konar-göçerliği terk ettikten sonra, köyler kurarak veya şehirlere yerleşerek ziraat, ticaret gibi daha çok yerleşik unsurların mesleklerini icra edenler “Türk” diye isimlendirilmişler; buna karşılık, konar – göçer geleneklerini devam ettirenler ise “Yörük” veya “Türkmen” adıyla anılmışlardır. Irak Türklerine “Türkmen” denilmesi de Selçuklular döneminde başlamıştır. 9'ncü yüzyılda Abbasi Halifesi Me'mûn döneminde de bazı Türk toplulukları Irak'a yerleşmiştir. Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 153.

⁸ Abdulhaluk Çay, “Batı Türklerin Tarihlerine Genel Bir Bakış”, *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara, 1987, s. 22.

⁹ H. Yıldız, *Irak-Musul-Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, s.13; Kayar, Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu, s. 42; Turan Silleli, *Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 15.

¹⁰ Kerkük Sancağı; 1892 yılına kadar resmî yazışmalarda “Şehr-i Zor” olarak geçmiştir. Bu ismin “Zor Mutasarrıflığı” ile olan benzerliğinin birçok idari karışıklığa sebep olması nedeniyle, değiştirilmesine karar verilmiş ve 1893 tarihli Padişah Fermanı ile “Kerkük” isminin kullanılmasına başlanmıştır. Kerkük ismi, aslında MÖ yerleşim bölgesi olan bu toprakların adı olarak geçmiş, zaman içerisinde Irak Türklerinin bir simgesi haline gelmiştir. *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 7, Belge 1.

¹¹ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831–1914)*, İstanbul, 1998, s. 38 – 39.

¹² *Musul Vilâyeti Salnâmesi*, Musul, 1330 (1914), s. 251 – 282.

¹³ H. Yıldız, *Irak-Musul-Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, s. 51.

konumu ve yer altı zenginlikleri ile yabancı güçlerin dikkatini çekmeye başlamış; Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İngiliz ve Fransızlar için mutlaka ele geçirilmesi gereken bir bölge haline gelmiştir. Nitekim bu maksatla İngiltere, Osmanlı Devleti'nin savaşın mağlupları arasında yer almasından istifade ederek; Kerkük Bölgesi üzerinde hâkimiyet kurmak için her türlü yolu denemekten kaçınmamıştır.

Kurtuluş Savaşı esnasında Kerkük, Erbil ve Süleymaniye ile Kuzey Irak'ı kapsayan Musul Vilâyeti Misak-ı Milli sınırları içinde gösterilmiştir. Türkiye Cumhuriyetinin bugünkü sınırlarının büyük ölçüde belirlenmiş olduğu Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında da Musul - Kerkük konusu uzun tartışmalara sahne olmuş, ancak bu konferans sonunda Musul'un statüsü ile ilgili kesin bir sonuç alınmadığından, konunun Lozan Konferansından sonraki bir tarihte sonuca bağlanması kararlaştırılmıştır. Türkiye ile İngiltere'nin 1924 yılında Haliç'te bir araya gelerek kendi aralarında anlaşamamaları, konunun çözümünün Milletler Cemiyeti'ne intikal etmesine sebep olmuştur. Neticede Musul Bölgesi, 05 Haziran 1926 tarihinde yapılan "Ankara Antlaşması" ile petrol üretiminden Türkiye'ye bir takım haklar tanınmakla birlikte, İngiliz mandası altında kurulan Irak Devleti'ne bırakılmıştır.¹⁴

Türklerin Osmanlı Egemenliğinden Evvel Kerkük'e Yerleşmeleri

Kerkük Bölgesi, tarihi bir yol ve geçiş özelliği taşıması nedeniyle, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında önemli bir üs vazifesi görmüş ve bir Türk yurdu haline gelmiştir. Anadolu'nun fethinden önceki dönemde Orta Asya'dan gelerek Kafkasya üzerinden yakın doğuya ve Anadolu'ya yönelik Türk göçleri neticesinde, bölgeye daha önce yerleşmiş olan grupları hâkimiyetleri altına alarak bölgeye yerleşmişlerdir.¹⁵

Türklerin Anadolu'nun fethinden önce¹⁶ İslamiyet döneminde büyük gruplar halinde Kerkük Bölgesine gelmeleri, miladi 652 yılında Abbasi Halifeliği dönemine rastlamaktadır.¹⁷ Orta Asya'dan yakın doğuya yönelik Oğuzlardan

¹⁴ Emruhan Yalçın, "Kerkük'ün Nüfus Yapısı", *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi AİTE, C. IV, S. 3, Ocak 2005, s. 77-102; Bilal N. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 55-60.

¹⁵ Bahattin Ögel et al., *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara, 1985, ss. 2-3; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, A.Ü.DTCF Yayını, Ankara, 1972, s. 132; Kayar, *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu*, s. 41.

¹⁶ Haşim Nahit, "Irak Türkleri", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, S. 94 (8 Teşrin-i Sani 1331–21 Ekim 1915), s. 252.

¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s. 50; Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 1; Genelkurmay Başkanlığının "Türkmenler" dokümanı, s. 1.

gelme Türk göçleri karşısında Abbasi Halifeleri bunları, Kuzey Irak bölgesinde kurulan ordugâhlara yerleştirdiler.¹⁸ "Hassa Ordusu" diye adlandırılmış Türk askerlerine, Abbasi Halifelerinden Me'mûn zamanında hilafet ordusu safhalarında yer verilmeye başlanmıştır. Halife Mutasım'ın emri ile askerler için VIII. yüzyılda kurulan Samarra şehri zamanla genişlemiş, sayıca büyük bir yeküne ulaşan Türkler, Abbasi ordusunda olduğu kadar siyasi teşkilatta da etkin bir konuma yükselmişlerdir.¹⁹ Abbasilerin uç bölgesi tabir ettikleri sınır boyu valileri genellikle, Türklerden seçilmiştir. Türklerin, Araplardan ayrı yerleşim birimlerinde bir arada yaşamaları sayesinde asimilasyon tehlikesi ortadan kalkmış, böylece bölgede Türk nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Zaman içinde idari ve siyasi teşkilatlanmalarını tamamlayan²⁰ Türkler, giderek devletleşme yoluna gitmişler ve sonunda Abbasi Halifesi'ne bağlı olsa da, 868 yılında, bilahare Kerkük Bölgesinin de sınırlarına dâhil olduğu ilk Türk-İslam devleti olan Tuluni Devleti'ni kurmuşlardır.²¹

Irak'a yoğun Türk göçü Selçuklularla (1040–1157) birlikte başlamıştır. 1055 yılında, Büyük Selçuklu Hakanı Tuğrul Bey, Halife Kaim Kaim bin Emrullah'ın çağrısı üzerine Irak'a gelmiş ve Kerkük Bölgesini ele geçirmiştir.²² Tuğrul Bey ile birlikte çok sayıda Türk, Irak topraklarına gelmiştir. Kerkük Bölgesi Selçuklulardan sonra; Musul Atabeyliği'nin, Erbil Atabeyliğinin, Türkmen Kıpçak Beyliği'nin, İlhanlıların, Karakoyunluların, Akkoyunluların ve Safevilerin egemenliğinde kalmıştır.²³

Osmanlı Dönemi'nde Kerkük'ün İdari ve Nüfus Yapısı

Kerkük Bölgesi, Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Çaldıran Seferi'nden sonra, 1517 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Bölgedeki Osmanlı egemenliği, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan 1534 yılındaki Bağdat Seferi'yle daha sağlam temellere oturtulmuş ve Irak'ta yeni bir Türk iskânı gerçekleştirilmiştir.²⁴ Kanuni Sultan Süleyman, Kerkük'te 28 gün kalmıştır.²⁵

---

¹⁸ H. Tark Oğuzlu, *The Turkomans of Iraq as A Factor in Turkish Foreign Policy: Socio-Political and Demographic Perspectives*, Foreign Policy Institute, Ankara, 2001, p. 6; "Turks in Iraq-Turkmans", <http://www.angelfire.com/tn/turko>, (Erişim Tarihi: 28.12.2015).

¹⁹ Hidayet Kemal Beyath, *Irak Türkleri'nin Tarih, Dil ve Kültürleri, Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1998, s. 31.

²⁰ Orhan Ketene, *Türkmens of Iraq, A Nation Between Two Fires*, Found at: <http://uzbekistanerk.org/leng.html> (Erişim Tarihi: 28.12.2015).

²¹ *Türk Dünyası Kültür Atlası- Selçuklu Dönemi*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1997, ss. 1-2.

²² Çay, "Batı Türklerin Tarihlerine Genel Bir Bakış", s. 22.

²³ *Irak'taki Türkmen Varlığı*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 34–50.

²⁴ Kayar, *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu*, s. 42.

Kerkük, Osmanlı idaresine girmeden önce de Türkmenlerin elinde bulunduğundan Gökyurt olarak adlandırılmış ve resmî kayıtlara bu şekilde geçmiştir.²⁶ Kerkük, bundan sonra Musul ile Bağdat arasındaki ticaret yolunun önemli bir uğrak noktası konumunu kazanmıştır. Osmanlı Devleti, Sultan IV. Murat (1623–1640) döneminden itibaren, yarı yerleşik ve göçebe Kürt ve Arap aşiretlerinin muhtemel saldırılarını önlemek ve Musul–Bağdat yolunu güvence altına almak için yol üzerinde bulunan şehir ve kasabalarda tedbirler alarak bölgeyi güçlendirmiştir.²⁷

Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan sonraki düzenlemelerle eyalet veya vilayet olarak adlandırılan büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Bu eyaletler sancaklara (liva), sancaklar da kaza, nahiye, köy ve mezralara bölünmüştür. Günümüzdeki Irak Devleti, Osmanlı döneminde Bağdat, Şehrızor, Basra ve Musul eyaletlerine bölünmüştür. Ayrıca Kuzey Irak'taki bazı yerler (Sincar, İmadiye, Deyr-Rahbe, Eski Musul vs.) değişik tarihlerde Diyarbekir Eyaleti'ne (Vilâyeti'ne) bağlı sancaklar arasında yer almıştır. Kerkük, 1892'de Musul Vilayetine bağlı bir sancak statüsündedir. Osmanlı idaresinden çıkıncaya kadar bu statüsü devam etmiştir.²⁸

1548'de Bağdat Eyaletine bağlı bir sancak olan Kerkük, Kerkük merkez ve Dakuk olmak üzere iki nahiyeden, oluşmaktadır. Kerkük Bölgesinde ilk resmî nüfus sayımı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmıştır ve Kerkük Sancağı halkının % 90'ı Türklerden oluşmaktadır. 1548'de Kerkük şehrindeki vergi mükellefi 185 hane ve 25 mücerredten²⁹ ibarettir.³⁰ Tapu ve Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (Tapu ve Kadastro Eski Kayıtlar Arşivi)'nde bulunan ve Kanuni Sultan Süleyman dönemine (1520–1566) ait 111 Numaralı Kerkük

---

²⁵ Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, Sebil Yayınevi, 1985, s. 42.

²⁶ *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 25.

²⁷ Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831–1914)*, s. 57.

²⁸ J. H. Krames, "Kerkük", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, C. VI, ss. 589–591; Ahmet Gündüz, "Kerkük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, C. 25, s. 290.

²⁹ Mücerred: Vergi mükellefi erkek.

³⁰ *111 Numaralı Kerkük Livası Müfassal Tahrir Defteri (Kanûnî Devri)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2003, s. 1. 111 No.lu Tahrir Defteri, 1548 tarihli olup, 84 sayfadan ibarettir. 1-24. Sayfalar Kerkük Sancağına bağlı olan Dakuk nahiyesi kayıtları, 25-84. Sayfalar ise Kerkük nahiyesi kayıtlarını içermektedir. Kerkük ve Dakuk şehir merkezleri ile bağlı köylerdeki hane sayısı, vergi çeşitleri, mezralar, aşiretler ve vakıflar ayrıntılı bir şekilde defterde kaydedilmiştir.

Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (Kerkük Sancağı Ayrıntılı Kayıt Defteri)'ne³¹ göre;

Kerkük Sancağının Nüfus Yapısı³²

Milliyeti/Dini	Mevcudu	%
Türkler	6.558	90
Yahudi	150	2
Hristiyan	180	2,2
Kürtler	54	0,7
Araplar	33	0,4
Diğer Müslümanlar	121	1,6
Kimliği belirtilmeyen	204	2,8
Aile büyüklerinin isimleri	20	0,3
TOPLAM	7.320	100

Kerkük şehrinde çok az miktarda Musevi ve Keldani yaşamakla birlikte, çoğunluk Müslüman Türklerden oluşmakta ve şehirde en fazla Türkçe konuşulmaktadır. Az sayıda Arap ve Kürt de görülmektedir.³³

111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tahrir Defteri'ne göre, Kerkük'e bağlı yerleşim birimlerinin ahalisinin tamamına yakını da Türklerden oluşmaktadır. Kerkük'e bağlı Çerbeklü, Meraga, Ramazaniye, Beşir, Cemaliye, Hurmatı-yı Tezek, Şemsiye, Tis'in, Üç Kubbe, Pulava, Hacı Yüsen, Tercil, Karalar, Leylan, Yahyaabad, Depelü, Furkan, Badabad, Yarımca, Gökdan, Telkeşkan, Duhala, Helmin, Kuşcu köylerinin ve Kara Hasan yaylağının ahalisi Türk'tür.³⁴ Köylerde yaşayan Arap aşiretleri ise yarı-göçebedir.

³¹ Mufassal Tahrir Defterleri; Osmanlılar bir yeri fethettiklerinde o bölgeye bir memur gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla kayıt altına almışlardır. Tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'ne dâhil bölgelerin toplumsal, nüfus ve iktisadi tarihine ait ayrıntılı istatistikî kaynaklardır. Bu tür nüfus hesaplamalarında hane birimi genelde 5 kişi olarak alınmaktadır. Ancak, coğrafi alan üzerindeki farklı etnik, dini, kültürel unsurlar dikkate alındığında, Kerkük Musul bölgesinde hane içerisindeki kişi sayısı 7 katsayısı ile çarpılmıştır. Rifat Özdemir, "Avarız ve Gerçek-Hane sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", X. *Türk Tarih Kongresi*, Ayrıntıbasım, Ankara, 1993, s. 1605.

³² 111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri), s. 14.

³³ H. Yıldız, *Irak-Musul-Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, s. 52.

³⁴ 111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri), s. 15.

Arap Vilâyetlerinde nüfus sayımı meselesi, Osmanlı Devleti için her zaman bir sorun olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yapılan nüfus sayımlarında, Osmanlı tebaası dini mensubiyet esası üzerine Müslüman, Gayrimüslim ve diğer dini azınlıklar şeklinde kaydedilmiştir. Tahrir Defterlerinde etnik kimlik belirtildiği halde, nüfus sayımlarında Kürt ve Arap olarak etnik kimlik belirtilmemiştir. 1881 yılında yapılan ve 1883 yılında sonuçlanan genel nüfus sayımlarında, Şehrızor (Kerkük) ve Musul Vilayetine bağlı kazalarda bulunan Müslüman ve Gayrimüslimlerin sayıları tespit edilmiştir.

1881 / 1883 Nüfus Sayımına Göre Kerkük Sancağının Demografik Yapısı³⁵

	Müslim	Rum	Katolik	Yahudi	Toplam
Kerkük	22.008	2	243	441	22.694
Selahiye	9.559			157	9.716
Erbil	10.677		340	620	11.637
Raniye	5.389		45		5.434
Köysancak	8.680		205	134	9.019
Revandiz	11.147			359	11.506
TOPLAM	67.460	2	833	1.711	70.006

Kerkük Sancağı'nın nüfus yapısı, diğer yıllardaki nüfus sayımlarında da aşağıdaki çizelgede görüldüğü şekilde değişikliklere uğramıştır.³⁶

	1895 Nüfus Sayımı	1906–1907 Nüfus Sayımı	1914 Nüfus Sayımı
Müslüman	73.909	67.458	89.160
Yahudi	1.854	1.758	3.231
Katolik Ermeni	1.117	788	
Katolik Keldani			2.178
Katolik Süryani			19

³⁵ Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525–1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 12.

³⁶ Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, ss. 12–14; Musul Vilayeti Salnâmesi, s. 330–331.

Rum		2	
Toplam	76.880	70.006	94.588

Kerkük'ün Birinci Dünya Savaşı Sonrasındaki Nüfus Yapısı

Irak'ta etnik temele dayalı ilk nüfus sayımının 1920'de yapıldığı görülmektedir. 1920 yılında yapılan nüfus sayımında, 2.849.300 olan toplam Irak nüfusunun 315.000'nin Türkmen olduğu ve Türkmenlerin, Irak'ın genel nüfusuna oranının % 12 civarında bulunduğu anlaşılmaktadır. 1920 yılında yapılan sayıma göre, Kerkük'ün nüfusunun 92.000, bu nüfusun 50.000'nin (yaklaşık % 50'inin) Türk olduğu tespit edilmiştir.³⁷ Burada Kerkük'ün, 1500'lü yıllardaki % 90 oranındaki Türk nüfusunun Birinci Dünya Savaşı sonrasında % 50'lere indiği görülmektedir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde Kerkük merkezinin yanı sıra, Musul Vilâyetinin merkezi dâhil büyük bir kısmı Türk ordusunun kontrolü altındaydı. Mütarekenin yürürlüğe girdiği andan (31 Ekim 1918, Saat: 12.00) itibaren geri çekilmekte olan Ali İhsan Paşa komutasındaki 6. Ordu;³⁸ batıdan doğuya doğru Rakka, Deyrizor, Miyadin, Sincar, Telafar, Hamamali, Güveyir (Kuhr) Köprüsü, Dibeke, Köysancak, Taktak, Cemcemal, Süleymaniye ve Halepçe hattı üzerinde yer almıştır.³⁹ Bu sırada İngiliz birliklerinin ileri unsurları da Hanikin, Selahiye, Tuzhurmatu, Kerkük, Altinköprü, Geyyare, Elhazor ve Ane hattına kadar yanaşmışlar⁴⁰ ve bilâhare anlaşma imzalanmış olmasına rağmen, 1 Kasım 1918'den itibaren⁴¹ bir oldu-bitti ile Musul'u işgal etmek üzere hareket etmişlerdir.⁴²

Bölgedeki ilerlemelerini durduran yerli halkın direnmesini kırmak için, casusluk faaliyetlerine ağırlık veren İngilizlerin, halkı ikna için Hindistan'daki Ordusundan Orta Doğu'ya gönderdikleri ünlü casus Binbaşı E.W.C. Noel de; bölgede yaptığı incelemelerden sonra, 2 Eylül 1919'da Londra'ya verdiği raporda, aşiretlere bazı muhtariyetler verilmesi ve Musul'un Türklere

³⁷ Genelkurmay İstihbarat Başkanlığı, *Irak Türkleri (Türkmenler)*, Ocak 2004, s. 3.

³⁸ Şerafettin Yamaner, *Misak-ı Milli ve Musul Sorunu*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 4–5; D. Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi*, s. 59.

³⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığının *Stratejik Analizi*, Mayıs 2004, s. 16.

⁴⁰ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak - İran Cephesi (1914 – 1918)*, III/2, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2002, s. 612 – 613.

⁴¹ Öke, *Belgelerle Türk – İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918–1926*, s.10; David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914–1918*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1994, ss. 371–372; Nejat Göyünç, “Musul, Misak-ı Milli'ye Dâhil Midir, Değil Midir?”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, s. 48.

⁴² H. Yıldız, *Irak-Musul-Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, s. 109.

bırakılmasından başka çare kalmadığını bildirmiştir.⁴³ Millî Mücadele sonrasında İngiliz askerî yetkilileri de, Musul'dan çekilmek taraftarı olurken; Dışişleri Bakanı Lord Curzon, konuyu Lozan'da çözmeyi tasarlıyordu.

TBMM milletvekilleri tarafından, 28 Ekim 1922 tarihinde hazırlanan ve İcrâ Vekilleri Heyeti ile Hariciye Vekâlet'ine gönderilen mazbatada; Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ün Türkiye'nin ayrılmaz parçaları oldukları vurgulanarak; Misak-ı Millî gereğince, söz konusu yerlerin hâkimiyetimiz altına alınmasının ve hududumuzun buna göre düzenlenmesinin zorunluluğu ifade edilmiştir.⁴⁴ Aynı şekilde, 06 Aralık 1922 tarihli belgede Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti (Genelkurmay Başkanlığı) tarafından da Musul, Süleymaniye ve Kerkük havalisinin, Irak'tan ziyade Türkiye'ye bağlılığının tarihi, ırki, coğrafi ve iktisadi sebepleri olduğu ifade edilmiş ve Kerkük, Erbil ve Musul şehirlerinin elde tutulmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Bu suretle, ancak Doğu Anadolu'nun güney tarafının muhafazasının mümkün olabileceğinin, aksi takdirde Van ve Diyarbakır'a kadar geri çekilmenin söz konusu olacağına altı çizilmiştir.⁴⁵

Lozan Barış Konferansı Sırasında Kerkük Sancağı'nın Nüfus Yapısı

Lozan Barış Konferansı'nda 23 Ocak 1923 tarihinde, Musul konusunun resmî görüşmelerde İsmet (İnönü) Paşa yaptığı konuşmada; Musul Vilayetinin bir başka devlete bırakılmasına razı olmayışının nedenlerini, siyasi, tarihi, coğrafi ve etnik durumla ve iktisadi ve askerî gerekçelerle izah etmiş; İngilizlerin öne sürdüğü tezlerin geçersizliğini ispat etmeye çalışmıştır.⁴⁶ Ayrıca, Musul Vilayetinin mütarekeden sonra işgal edilmiş olmasının hiçbir haklı nedene dayandırılmayacağını eklemiştir.

Musul Vilayetine ait 1330 (1914) tarihli Salnâmeden istifade edilerek⁴⁷ TBMM Hükûmeti, Dâhiliye Vekâleti tarafından hazırlanmış rapora göre;

Musul Vilâyeti Kerkük Sancağının Nüfus Yapısı⁴⁸

⁴³ Mîm Kemal Öke, *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1991, s. 21.

⁴⁴ İlker Alp, Misak-ı Millî, *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara, 1998, s. 205; Emruhan Yalçın, *Millî Mücadele'ye Sadakat ve Mustafa Durak Sakarya*, Bizbize Yayınları, Ankara, 2008, s. 140.

⁴⁵ Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, *Zarf No: 97, Dosya No: 97, Fibrist No: 47*.

⁴⁶ Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, Arba Yayını, İstanbul, 1995, s. 52.

⁴⁷ *Musul Vilâyeti Salnâmesi*, ss. 330–333.

	Genel Nüfus	Türk	Arap	Kürt
Kerkük Kazası	37.000	30.000	2.000	5.000
Erbil Kazası	39.000	23.000	1.000	15.000
Revandüz Kazası	31.000	2.000		29.000
Raniye Kazası	20.000	1.000		19.000
Selahiyeye Kazası	36.000	19.000	5.000	12.000
Köysancak Kazası	21.000	4.000		17.000
Kerkük Sancağı	184.000	79.000	8.000	97.000

Lozan Barış Konferansı'nda İngiliz Temsilci Heyeti'nin verdiği rakamlara göre de Kerkük Sancağının nüfusu; 45.000 Kürt, 35.000 Türk, 10.000 Arap, 600 Hristiyan ve 1.400 Yahudi olmak üzere toplam 92.000 kişidir.⁴⁹ Erşat Hürmüzlü, Lozan Müzakerelerinde İngilizler tarafından öne sürülen nüfus belgelerinin 1919 yılına değil, 1910 yılına ait rapordan alındığını iddia etmektedir. O rakamları veren İngiliz raporu, o zamanlarda Kerkük şehri nüfusunun 40 bin, bunlardan 2.500 kişinin Yahudi, 650 kişinin Hristiyan olup geriye kalanlarının tümünün Türkmen olduğunu açıklamıştır.⁵⁰

Lozan Barış Konferansı Sonrasında Kerkük'ün Nüfus Yapısı

Lord Curzon'un politik manevraları neticesinde; Lozan'da çözümlenemeyen ve ertelenen Musul meselesinin⁵¹ görüşülmesi için toplanan Milletler Cemiyeti Meclisi de, İngiltere'nin bölgede yapılacak halk oylamasını kabul etmemesi üzerine, 30 Eylül 1924 tarihinde Musul meselesini incelemek için tarafsız ülkelerin uyrukları arasından seçilecek üç kişilik bir komisyonun kurulmasına karar vermiştir. İngiltere'nin Musul'da halk oylamasına gitmek taraftarı olmamasını iki şekilde yorumlamak mümkündür. Bunlardan ilki; İngiltere'nin o tarihlerde Irak'ta bulundurduğu işgal kuvvetlerinin Özdemir Bey komutasındaki

⁴⁸ TBMM Hükûmeti Dâhiliye Vekâleti tarafından, *Musul Vilâyeti konusunda hazırlanan arşiv belgesi*, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fethi Bey'in Musul Meselesi Hakkında Cemiyet-i Akvam'a Tevdi Eylediği Muhtıra, İstanbul, 1340 (M. 1924), s. 13.

⁴⁹ Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, *Klasör No: 1060, Dosya No: 19, Fihrist No: 3-47*; Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 345-346.

⁵⁰ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 39-40, 58.

⁵¹ Öke, *Belgelerle Türk - İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, ss. 104-152.

Türk birliklerinin dışında Kürt ve Arap aşiretleriyle de çatışma halinde bulunması ve bölgedeki Kürt aşiretlerin Türkiye'ye katılma taraftarı olmasıdır. İkinci neden ise; yapılacak bir halk oylaması ve etnik nüfus sayımı neticesinde, Türklerin Musul Vilayetindeki nüfusunun çoğunluğu oluşturduğu gerçeğinin ortaya çıkmasıdır. Komisyonun yaptığı incelemelerde Musul, Erbil, Süleymaniye ve Kerkük gibi önemli merkezlerdeki halkın eğiliminin Türkiye lehinde olduğu görülmüştür. Ancak komisyon bu durumu belgelere olduğu gibi yansıtmamıştır.⁵² Bununla beraber komisyon tarafından Milletler Cemiyetine takdim edilen raporda; Kerkük ahalisinin, Irak Devleti'ne dâhil olması ve Irak tahtına Emir Faysal'ın getirilmesi hususunda aleyhte tavır sergiledikleri ifade edilmiştir.⁵³ Komisyon etnik meseleleri görüşürken, kendilerine teslim edilen üç değişik nüfus rakamları üzerinde kararsız kalarak (Lozan'da verilen Türk istatistiklerinin yanında, İngiliz siyasi subayların 1921 yılındaki tahminleri ile Irak Hükûmeti'nin 1922–1924 yıllarındaki son nüfus sayımı) Irak nüfus kayıtlarını bizzat incelemek istemişler fakat gerekli izin kendilerinden esirgenmiştir.

Ancak, buna rağmen, Komisyon'un "gerçeğe en yakın" diyerek ve belki de milliyet esasına göre de bölündüğü kolaylığını da düşünerek İngiliz rakamlarına dayanması, doğrusu şaşırtıcıdır.⁵⁴ Komisyonun Milletler Cemiyeti'ne sunduğu raporda; Kerkük'teki Türk ahalisinin oranı verilmemekle beraber, yol boyunca uzanan şehirlerdeki ahalinin Türk olduğu, bunların evlerinde aileleriyle Türkçe konuştukları, hatta Kerkük'teki Hristiyanların bile aralarında Türkçe konuştukları ifade edilmiştir. Ayrıca, Kerkük'te haftada iki defa olmak üzere Hükûmetin kontrolü altında bir gazetenin Türkçe olarak çıktığı ve yol boyunca önemli kasabaların tamamında Türkçe konuşulduğu belirtilmiştir.⁵⁵

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti tarafından 02 Eylül 1924 tarihli Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkerede; İngiliz Hükûmeti'nin Musul meselesine dair hazırlamış olduğu muhtıranın mütalaasına yer verilmiştir. Muhtırada yer alan ve İngilizler tarafından 1919 ve 1921 yıllarında yapılmış olan nüfus istatistiklerinin gerçeği yansıtmaktan çok, kendi menfaatlerini temin maksadıyla düzenlendiği ifade edilmiştir.⁵⁶

İngilizler, işgalleri altındaki Musul'da, 1924 yılında Ermeni firarilerden bir tabur teşkil ettikleri gibi Kerkük'teki Türk çoğunluğunu zayıflatmak için, Siirt ve Hakkâri'den Türkiye'ye karşı İngilizlerle iş birliği yaptıkları için göç etmek

⁵² Yamaner, *Misak-ı Milli ve Musul Sorunu*, s. 22.

⁵³ Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, Ankara, 2001, s. 85.

⁵⁴ Öke, *Belgelerle Türk – İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918–1926*, s. 152.

⁵⁵ Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, s. 147; H. Nahit, *Irak Türkleri, Türk Yurdu*, s. 252.

⁵⁶ Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, *Zarf No: 97, Dosya No: 97, Fibrist No: 38, 39*.

zorunda kalan Nasturileri ilk iş olarak Kerkük'e yerleştirmeye girişmişler⁵⁷; Kuzeydoğuda yaşayan Kürtlerin de şehre gelmelerine imkânlar hazırlamaya başlamışlardır. Benzer şekilde Haşimiler, Türkmenlere karşı Kerkük'te tutunabilmek için bölgeye Arap göçmenleri yerleştirme siyasetini takip etmişlerdir.⁵⁸

Bağımsız Irak Yönetimi Döneminde Kerkük'ün Nüfus Yapısı

Milletler Cemiyeti Konseyince kurulan komite tarafından, 28 Ocak 1932 tarihinde hazırlanarak, TBMM'nin 5 Mayıs 1932 oturumunda onaylanan ve Irak Krallığı adına dönemin Başbakanı olan Nuri Said tarafından, 30 Mayıs 1932 tarihinde Bağdat'ta yayımlanan Deklarasyon'un Dokuzuncu Maddesi'nde; Kifri ve Kerkük İlçesinde (Kerkük şehri) çoğunluğun Türkmen olduğu ve bu bölgede Arapçanın yanında Türkçe ve Kürtçenin resmî dil kabul edildiği hükme bağlanmıştır.⁵⁹

İlk anayasa taslağı 1921 yılında, Arapça, Kürtçe, Türkçe ve İngilizce olarak bastırılmıştır. 4 Mayıs 1924 tarihinde bir grup Tiyare Levi (Asuri) askerinin Kerkük'te yaptığı katliamdan sonra İngiliz temsilcisi tarafından hazırlanan bildiri, yalnız Kerkük'te yayımlanması gerektiği için sadece Türkçe olarak bastırılmıştır. Tarihçi Abdul Razzak Al-Hasani, bu konuyu ele alırken, o zaman Kerkük'te konuşulan lisanın Türkçe olduğunu açıklamaktadır.⁶⁰

1925 yılında kabul edilen Irak Anayasası, Arapça ve Kürtçenin yanında Türkçe olarak da basılmıştır. 1931 yılında yayımlanan, 74 numaralı Mahalli Lisanlar Yasası, başta Kerkük ve Erbil olmak üzere, Türkmenlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde mahkemelerin Türkçe olarak yapılmasını hükme bağladığı gibi, Türkmenlerin okuduğu okullarda da öğrenimin kendi dilleriyle olmasını ön görmüştür. Bu hak ve güvenceler, diğer temel insan hakları gibi, daha sonra gelen hükümetler tarafından rafa kaldırılmış ve bu konuda en korkunç insan hakları ihlallerinden birisi, dünya kamuoyunun gözü önünde yaşanmıştır. Irak Türkmen Cephesi Türkiye Temsilcisi Ahmet Muratlı ile 10 Eylül 2003 tarihinde Ankara'da yaptığımız mülakattan edindiğimiz bilgiler kapsamında, o zamanlar Irak Hükümetlerinin bu gerçeği kabul ettiklerinin en bariz örneği olarak, Kerkük'te Belediye Başkanlığı tarafından yayımlanan tek resmî yayın organı olan Kerkük Gazetesi'nin Türkçe ve Arapça olarak yayımlanmış olduğunu

---

⁵⁷ Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, *Klasör No: 1059, Dosya No: 16, Fibris No: 1 – 30* (10 Mayıs 1924).

⁵⁸ "Kerkük", *Türk Ansiklopedisi XXI*, Ankara, 1974, s. 499.

⁵⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığının *Stratejik Analizi*, Mayıs 2004, ss. 6–2.

⁶⁰ Abdul Razzak Al-Hasani, *Ancient and Modern Iraq*, Saida:Al-Irfan Press, 1956, I, s. 206.

gösterebiliriz.⁶¹ Kerkük'teki etnik yapıyla ilgili olarak Türkmenlerin dışındaki yazarların eserleri incelendiğinde, Kerkük'ün bir Türk şehri olduğunun kabul edildiği görülmektedir.

Irak'ın yeni tarihi üzerine pek çok araştırması ve eseri bulunan Hayri Emin Ömeri, Irak tahtı üzerine yaşanan tartışma ve çatışmaları anlatırken, Kerkük'te çoğunluğun Türkmen olduğunu yazmaktadır.⁶²

Bir başka yazar, Abdülmecit Hasip Al Kaysi, 01 Haziran 2000 tarihinde Londra'da çıkan El-Hayat Gazetesi'nde, "Asuriler" adlı kitabı hakkında yayımlanan bir eleştiriye verdiği cevapta, kendisini tanıtırken; Irak'ın siyasi tarihiyle ilgilenmesinin 50 yılı bulduğunu, adı geçen kitabında Kerkük'ün bir Türkmen şehri olup, halkının Türk ırkından olduğunu ve kuvvetli Kürt kabilelerin onlara yakın oturduğunu yazmaktadır.⁶³

Irak'ın etnik yapısı ve mozaik konumunu anlatan bir başka yazar Seyyar Al Jamil; "...Türkmenler ise, Irak'ın kuzeyinde belirli yerleşim bölgelerinde yaşarlar. Yoğunlukla Dicle'nin doğusunda, Kerkük ve batısında, Telafar'ı yerleşim mekânı olarak tutmuşlardır. Bu topluluk Irak'ın bazı bölgelerinde hükümlük kuran Türkmen devletlerinin bir bölümüdür" diye yazmaktadır.⁶⁴

Stephen Hemsley Longrigg, Türkmenlerin yerleşim bölgelerini anlatırken; "...son iki asırda güzel Kerkük şehri ve Türkmen köylerinin konumu, hatta yağmur sularına dayalı tarımla uğraşan çeşitli köylerin konumu hiç değişmemiştir. Türk kanının hâkim olduğu bölgelerde Türkçenin ve Türk akımının bariz bir şekilde görüldüğü yerlerde her zaman Türk ağırlığı görülmüştür" ifadesini kullanmıştır. Longrigg, bu kapsamda Kerkük'ü anlatırken lisanının Türkçe olduğunu söylemektedir.⁶⁵

İngiliz yazar Sarah Graham Brown; "Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması ve Türkmenlerle Kürtlerin bölgeden göçe zorlanması çabalarının İkinci Körfez Savaşından çok önce başladığına" temas etmekte, David Mac Dowall ise; "...Bağdat'a uzanan yol üzerindeki bütün şehir ve köylerde Türkçe konuşan Türkmenler yaşarlar" şeklinde yazmaktadır.⁶⁶

⁶¹ Irak Türkmen Cephesi Türkiye Temsilcisi Ahmet Muratlı ile yapılan mülakat, Ankara, 10 Eylül 2003.

⁶² Hayri Emin Ömeri, *Irak'ın Yeni Tarihten Politik Hikâyeler (Arapça)*, Afak Yayın ve Dağıtım, Bağdat, 1969, s. 66.

⁶³ Abdülmecit Hasip El-Kaysi, *Yeni Irak'ın Siyasi Tarihten Notlar-Asuriler (Arapça)*, Uluslararası Ansiklopediler Merkezi, Londra, 1991, s. 41.

⁶⁴ Seyyar Al-Jamil, *Liderler ve Efendiler, Osmanlı Paşalar ve Arap Kalkınmacılar (Arapça)*, Ehliya yayın ve Dağıtım, Amman-Ürdün, 1999, s. 131.

⁶⁵ Stephen Hemsley Longrigg, *Irak'ın Yeni Tarihten Dörtüzyıl*, Tercüme: Cafer Hayyat, 19684, Al-Şerif Al-Radi Matbaası, İran, s. 21-122-361.

⁶⁶ David Mc Dowal, *A Modern History Of The Kurds*, 1. B. Tauris, New York, 1996, s. 144.

Siyasi literatür incelendiğinde; 1958 darbesinden sonra, merkezi Kerkük'te olan İkinci Tümen Komutanı Tümgeneral Nazım Tabakçalı'nın hatıralarını içeren kitaptan alınan belgelerle, o zamanki siyasi otoritenin konuya nasıl baktığı da ortaya çıkmaktadır. Tabakçalı, Genel Askerî Hâkime sunduğu raporda; “*Kerkük'te, Kürtlerle Kerkük Vilâyeti'nde çoğunluğu oluşturan Türkmenler arasındaki etnik çatışmanın çok belirgin bir durumda ortaya çıktığını?*” belirtmiştir.⁶⁷

Resmî İngiliz belgeleri incelendiğinde, Dışişleri Bakanlığı'nın 371/134255 numaralı belgesinde; İngiltere'nin Bağdat Büyükelçiliği'nin Doğu Dairesi'ne gönderdiği bir telgrafta; “*...Kerküklülerin genellikle Türkçe konuştuklarına işaret ettiği?*” gözlenmektedir.⁶⁸ İngiltere Dışişleri Bakanlığının 371/134212 numaralı bir belgesinde de; 12 Ağustos 1958 tarihli ve 1286 numaralı gizli telgrafında da, Kerküklülerin genellikle Türkçe konuştukları açıkça ifade edilmektedir.⁶⁹

Hanna Batatu'nun Irak hakkındaki kitabında;

“Bir petrol merkezî olan Kerkük, Bağdat'ın 180 mil (280 km) kuzeyindedir. Çok yakın zamanlara kadar kelimenin tam anlamıyla bir Türk şehri iken, Kürtler yavaş yavaş yakın köylerden bu şehre göç etmeye başladılar. Petrol sanayinin gelişmesinden sonra bu göç hız kazanmaya başladı ve 1959 yılına gelince, Kürtler şehrin üçte birini teşkil etmeye, Türkmenlerin sayısı ise yarıdan biraz fazlaya inmeye yüz tuttu. Erbil gibi başka Türk şehirleri de aynı olaya şabıt oldu. Erbil büyük bir şekilde Kürtleşmeye başladı ve değişiklik barışça bir şekilde cereyan etti. Kerkük'teki durum ise farklıydı; oradaki halk daha dirençli olarak, Türkiye ile sıkı kültürel bağlarını koruyup etnik hüviyetlerini daha şuurlu olarak perçinleştirdiler” ifadeleri yer almaktadır.⁷⁰

Encyclopedia Britannica'da da, tartışma götürmeyecek şekilde “*Kerkük'ün bir Türkmen şehri olduğu, ancak şehirde Arapça ve Kürtçe konuşan insanların da bulunduğu?*” vurgulanmaktadır.⁷¹

Hasan Özmen, “*1960'lara kadar Türkmenlerin Kerkük'te, nüfusun % 95'ini oluşturduğunu, ancak bu oranın son dönemlerde % 75'e kadar düştüğünü?*” belirtmektedir.⁷² Daha sonra uygulanan Araplaştırma politikası nedeniyle on

---

⁶⁷ Avukat Casım Muhlis, *Tabakçalı'nın Not Defteri ve Avukat Casım Muhlis'in Hatıraları (Arapça)*, Asriye Yayınevi, Saida: Beyrut, 1969, s. 420. *Tabakçalı'nın Genel Askerî Hâkime gönderdiği 14–15 Şubat 1959 Tarihinde AS/56/363 Numaralı Raporu.*

⁶⁸ *1958–1959 İngiliz Belgelerinde Irak I*, E. Gen. Halil İbrahim Hüseyin Tercüme ve Yorumu, Hikme Matbaası, Bağdat, 2000, s. 158.

⁶⁹ *1958–1959 İngiliz Belgelerinde Irak II*, E. General Halil İbrahim Hüseyin Tercüme ve Yorumu, Hikme Matbaası, Bağdat, s. 50.

⁷⁰ Hanna Batatu, *Baasçılar ve Özgür Subaylar (Arapça)*, Arap Araştırmaları Yayınevi, Beyrut, 1992, s. 224.

⁷¹ *Encyclopedia Britannica (İngilizce)*, Volume 13, B. Amerika, 1965, s. 389.

⁷² Hasan Özmen, *Irak'ta Türkmenler ve İnsan Hakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1998, s. 76.

binlerce Arap ailesi Kerkük'e yerleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Kürtlerle meskûn civar illerdeki köylerin yıkılması, Kürtlerin de Kerkük'e göç etmelerine neden olmuştur. Kerkük'te ekonomik durumun gelişmesi ve iş gücüne olan ihtiyacıyla başlayan göç dalgaları, Kerkük'teki sosyal ve etnik durumun Türkmenlerin aleyhine gelişmesine neden olmuştur.⁷³ Bu doğrultuda Kerkük'e olan göç nedeniyle Kerkük'te ilk Kürt semti Şorce inşa edilmiştir.⁷⁴

Kerkük'te Türkmen ve diğer etnik gruplar arasında herhangi bir rekabet yaşanmamasına rağmen, 1959 yılında Türkmenlere karşı gerçekleştirilen katliamdan sonra ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Olayları yaşayanlardan biri olan Aziz Kadir Samancı, "Irak Türkmenlerinin Siyasi Tarihi" isimli kitabında, Kerkük'te Türkmen ve Kürtlerin ilişkisinin 1950'li yılların yarısına kadar normal olduğunu, politik ya da ırkçı bir rekabetin yaşanmadığını bildirmektedir.⁷⁵

Kerkük'te Türk Nüfusu Eritmeye Yönelik Çalışmalar

Kerkük'ün de içinde bulunduğu Musul Eyaleti'nin İngiliz mandası olarak Irak'ın sınırlarına dâhil edilmesinden sonra Türkmenler, ülkenin vatandaşı sayılarak varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Türkçe eğitim-öğretim haklarından mahrum olmalarına, zaman zaman baskı, asimilasyon ve hatta katliamlara bile maruz kalmış olmalarına rağmen Türkmenler, Irak vatandaşı olarak ülkelerine hizmet etmekten geri durmamışlardır. 1924 yılında lejyoner Tiyarilerin Kerkük'te işledikleri cinayetler sonucu Türkmenler birçok şehit vermişlerdir. 1946 yılında yine Kerkük'te yapılan "Gavurbağı Katliamı"nda Türkmenler acılı günler yaşamışlardır. Irak'ta Cumhuriyet rejiminin ilanının birinci yıldönümünde, tarihe Kerkük Katliamı olarak geçen 14 Temmuz 1959 tarihinde üç gün üç gece süren kanlı bir soykırım gerçekleştirilmiştir. Katliamın asıl amacı Türkmenleri Kerkük'ten göçe zorlamak idi. Dehşet dolu sahnelerin yaşandığı bu soykırımda Türkmen toplumunun ileri gelenleri en vahşiyane biçimde şehit edilmişlerdir. Kerkük'e Kürt ailelerinin akını 1963'de gerçekleşen askerî ihtilal dönemine kadar devam etmiştir. 17 Temmuz 1968'de Baas Partisi bir askerî darbe ile iktidarı ele almış, o tarihten sonra Kerkük vilayetini Araplaştırma politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Kerkük'ün idari yapısı değiştirilerek bazı ilçeleri diğer vilayetlere bağlanmıştır. Şöyle ki; Kifri ilçesi Diyala vilayetine, Tuzhurmatu ilçesi Selehaddin vilayetine, Çemçemal ilçesi Süleymaniye vilayetine bağlanmıştır. Parti ve hükûmet, Arap ailelerini Kerkük'e göç etmeleri için teşvik etmişlerdir. Türkmenlerin en önde gelen liderleri, pek

⁷³ Sipahi Çataltepe, "Irak Türkmenleri", *Gündem, Strateji Grubu Haber Bülteni*, Ankara, Ocak 1996, s. 33; Zeki Saraçoğlu, "ABD Demokrasisi ve Irak Türkleri", *Ortadoğu*, 9 Aralık 2003, s. 1.

⁷⁴ Mazin Hasan-Soran Şükür, "Kerkük Kerkük", *Stratejik Analiz*, ASAM, Ankara, Mart 2004, s. 19.

⁷⁵ A. K. Samancı, *El-Tarih El-Siyasi Li Türkmen El-Irak*, ss. 93-141.

çok öğretmen, subay, avukat, sanatçı, devlet adamı, üniversite öğrencisi 1980 dikta rejimi döneminde tutuklanarak idam edilmiştir. Türkmen kökenli ticaret erbabı ve iş adamları ekonomik açıdan ambargo altına alınmış, 1990 sonrasındaki Irak ambargosundan en fazla etkilenen etnik köken olmuşlardır. Bu Araplaştırma politikaları 2003 yılında Baas rejiminin yıkılmasına kadar devam etmiş, on binlerce Türkmen baskı ve işsizlikten Kerkük'ü terk etmek zorunda kalmışlardır.⁷⁶ Bütün bu şiddetli baskılara rağmen dayanışma ve birlik içinde sağlam duruşunu sürdüren Türkmenler Irak'ta hâlâ üçüncü büyük etnik nüfusa sahiptir. Irak'ta etnik esasa dayalı nüfus sayımları bazı baskılar nedeniyle tam olarak bilinmemektedir. Ancak tahminler yoluyla bazı rakamlar ileri sürülmektedir.

Irak Yönetiminde bilinen ilk nüfus sayımı 1947'de yapılmış ve Irak toplam nüfusu 4.800.000 olarak açıklanmıştır. 1957'de yapılan nüfus sayımında Irak'ın nüfusu 6.300.000, "The Iraqi Revolution 14th July Celebrations Committee" adlı rapora göre, Türkmen nüfusu 600.000 olduğu ifade edilmiştir. Kürdistan Demokratik Partisi Başkanı Molla Barzani, Vilayette Kürtler çoğunlukta olsalar da Kerkük şehrinde Türkmenlerin çoğunlukta olmaları nedeniyle, bu seçimlerin kabul edilemeyeceğini açıkça ifade etmiştir.⁷⁷ 1958 devriminden sonra, Türkmen nüfusu tahmin yoluyla % 13,4 artışla 680.000 olarak verilmiştir. 1965'te Irak Planlama Başkanlığının Sayımlar idaresince de Türkmen nüfusu 780.000 olarak tahmin edilmiştir.⁷⁸

1977 yılı nüfus sayımı Baas rejimi tarafından çarpıtılmış, Türkmen aşiretlerinin bir kısmı kendilerini Arap olarak yazdırmaya zorlanmıştır. 1987 nüfus sayımında da aynı Araplaştırma politikası izlenerek, Ermeni, Asurî, Keldani vatandaşların yanında tüm Hristiyan Türkmenler Arap olarak kaydedilmiştir.⁷⁹

1987 nüfus sayımında toplam nüfus 18 milyon olarak belirlenmiştir. 1957 yılı nüfus sayımı esas alınarak yapılan tahminlere göre 1987'deki Türkmen nüfusunun 1,6 milyon civarında olacağı tahmin edilmektedir.⁸⁰ İngiltere'de

---

⁷⁶ Suphi Saatçi, "Irak Türkmenleri ve Kerkük Sorunu", *Global Strateji*, Yıl: 3, s. 9, İlkbahar 2007, ss. 26–34; Suphi Nazım Tefik, "Kerkük ve İhtilafı Bölgeler", *Global Strateji*, Yıl: 3, s. 9, İlkbahar 2007, s. 201-211.

⁷⁷ David McDowell, *A Modern History of Kurds*, I.B. Tauris, New York, 1996, s. 239 ve Türkçe tercüme kitabı: *Modern Kürt Tarihi*, Çeviren: Neşenur Domaniç, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 440.

⁷⁸ Cengiz Eroğlu, "Irak'ta Türkmen var mı?", *Global Strateji*, Yıl: 1, S. 1, İlkbahar 2005, s. 76–78.

⁷⁹ Celalettin Yavuz, "Irak'ta Türkmen Elleri: Türkiye'nin Irak'ta Son Serhat Kaleleri", *Global Strateji*, Yıl: 3, S. 9, İlkbahar 2007, s. 59–78.

⁸⁰ İbrahim Sirkeci, "Irak Türkmenlerinin Yurtdışına Göçü", *Global Strateji*, Yıl: 1, S. 1, İlkbahar 2005, s. 84.

yayımlanan “Inquiry” dergisinin 1987 Şubat sayısından bir alıntıya göre de, Irak'taki Türkmen nüfusunun 1.500 binden fazla olduğu belirtilmektedir.⁸¹ 1990 yılı tahminlerine göre, Türkmenler 2.130 bin nüfuslarıyla Irak nüfusunun % 12'sini ve Kürtlerden sonra ikinci büyük azınlık grubunu oluşturmuştur. 1990 ve 1997 sonrası dönemde Irak Türklerinin kitlesel bir göç hareketine maruz kaldığı ve bunun da Kerkük gibi yerlerin nüfus yapısının değiştirilmesine yönelik olduğu ileri sürülmüştür.

Irak'ın bağımsızlık bildirisi statüsüne sahip olan ve Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilen belgeye göre, Irak'ın asli unsuru olan Türkmenler Irak'taki üçüncü büyük etnik grubu oluşturmaktadır. Irak Anayasalarında Türkmenlerden fazla söz edilmemiş ve resmî belgelerde sayıları daha az gösterilmeye çalışılmıştır. İnsan Hakları Örgütü'nün raporuna göre, sadece 1991'deki Körfez Savaşı'ndan sonra Irak Hükûmeti; 120 bin Türkmen, Kürt ve Hristiyan'ı, çoğunluğu Kerkük ve çevre köylerden olmak üzere Kuzey Irak'ta hükûmet kontrolündeki bölgeden çıkararak, yerlerine Güneyden çoğunluğu Şii olan Arapları yerleştirmiştir. 1994 ve 2004 yılları arasında BM Genel Sekreterinin yerlerinden edilen insanlarla ilgilenen özel temsilcisi Francis M. Deng, Araplaştırma kampanyası sırasında 200 bin Arapın Kerkük'e yeniden yerleştirildiğini iddia etmektedir. Türkmenlerin zorla Arap olarak kayıtlara geçirildiği “ulusal düzeltme” süreci Kerkük'ün nüfus yapısını çarpıcı bir biçimde değiştirdiği ileri sürülmüştür.⁸²

Saddam Hüseyin'in devrilmesinden sonra Türkmenler Kerkük'te yaşadıkları sıkıntıların bittiğini ve özgür bir hayata kavuşacaklarını ümit ederken, 10 Nisan 2003'de peşmergelerin işgaline maruz kalmışlardır. Binlerce peşmergenin girdiği Kerkük'te bütün devlet binaları, kamu yapıları, eğitim tesisleri, nüfus ve tapu daireleri, adliye binaları, okullar, kütüphaneler, müzeler Kürtler tarafından işgal edilmiş, yağmalanmıştır. Türkmenlere ait ev ve araziler Kürtler tarafından işgal edilmiş, bütün Türk bölgelerinde silah zoruyla ve tehditle kendi idareleri kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Kerkük 3.000 kadar Kürt peşmergenin ablukasına altına alınmış, tapu ve nüfus kayıtları yakılmıştır. Kifri, Hanekin, Kartepe, Kümbetler, Kızılyar ve Yayçı kasabalarında Türkçe eğitime engel olunmuştur. Kerkük'ten sonra en büyük Türkmen şehri olan Telafer'deki halk büyük facialar yaşadığından, evini barkını bırakarak başka yerlere göç etmiştir.⁸³

⁸¹ Eroğlu, agm., s. 79.

⁸² Ali Kerküklü, Kerkük'ün Nüfus Yapısı Değiştiriliyor, KÖKSAV E-Bülten, 29 Ocak 2008, http://www.koksav.org.tr/ebulten/ocak2008/080129_kok-eb_bk-kerkuklu.pdf (Erişim Tarihi: 24.12.2015).

⁸³ Suphi Saatçi, Irak Türkmenleri ve Kerkük Sorunu, s. 28; Bilal N. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 179.

Irak'ın 2006 Anayasası'nın 140. Maddesi Kerkük'ün nüfus yapısının bozulmaya çalışıldığı meselesinin çözümüne ilişkin üç aşamalı bir süreci zorunlu kılıyordu. Birinci aşamada, Hristiyanların, Türkmenlerin ve Kürtlerin 2007 Mart ayından önce kente döneceği "normalleştirme" süreci; ikinci aşamada, referandumda oy verebilecek şehrin yasal sakinlerinin belirlenmesi için Temmuz 2007'de nüfus sayımı yapılması; üçüncü aşamada, Kerkük'ün geleceği konusunda 15 Kasım 2007'den önce referandumun yapılması planlanmıştır.⁸⁴

Türkmenlerin haklarını gasp etme işlemi, ABD ve Koalisyon güçlerinin 2003 yılındaki Irak müdahalesinden sonra daha da hız kazanmıştır. Özellikle Kerkük konusunda bu hakların gaspına neden olan bölgede zengin petrol kaynaklarının varlığıdır. Kürt siyasi hareketleri Kerkük petrolü olmadan, ciddi bir oluşumun gerçekleşmeyeceğini varsayarak, Kerkük'e yoğun göçü teşvik etmiştir. Araplaştırma politikası da bunun karşıt tezini teşkil etmiştir. Kerkük'e bağlı birçok Türkmen ilçesinin idari bağlantısı Kerkük'ten kopararak Arap çoğunluklu vilayetlere verilmiştir. Türkmen köy ve kasabalarının Türkçe isimleri de Arapça isimlerle değiştirilmiştir.⁸⁵ Irak'a yapılan müdahale ve Saddam Hüseyin'in asılması ile Irak'ın özgürleştirilmesi arzulanmıştır. Ama ne Irak'a huzur gelmiş, ne de özgürlük... Türkmenler gün geçtikçe artan bir oranda baskı ve zulümle karşı karşıya kalmış, Türkmen liderler öldürülmüş, toplu suikastlar yapılmıştır. Kerkük'te her gün bir pazaryeri, süpermarket vs. bombalı saldırıya uğramış, kentte yaşayan Türkmen nüfus sindirilerek ve yıldırılarak göçe zorlanmıştır. Sadece Irak'ın kuzeyindeki Kürt aşiretleri bu özgürlükten alabildiğince kazançlı çıkmışlardır.⁸⁶

ABD'nin önde gelen gazetelerinde "Los Angeles Times" Kuzey Irak'ın, Irak Savaşı'ndaki üçüncü cephe olarak görülmeye başlandığını bildirmiştir. Kürtlerin hızla silahlandığını ve liderlerinin "*Kerkük'ü ya kanunla ya da savaşla alacağız*" dediğini aktaran gazete, Irak'ın diğer yerlerinde birbirine karşı savaşan Sünni ve Şiiilerin, Kerkük'ü Kürtlere bırakmamak için birleştiğini ve savaşma sözü verdiğini vurgulamıştır.⁸⁷

ABD'de 2008 başkanlık seçimi için adı geçen isimlerden Cumhuriyetçi Senatör John McCain, Türkmenlerin etnik temizlik tehlikesiyle karşı karşıya olduğu uyarısı yaparken, "*Irak'ta işleyen hükümet olmazsa, Türkmenler ve birçok azınlık büyük riske girer. Mesele sadece Şiiilere karşı Sünniler değil, bir ölçüde aşırılık*

---

⁸⁴ Soner Çağatay ve Daniel Fink, a.g.y.

⁸⁵ Erşat Hürmüzlü, *Türkmenler ve Irak*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2003, ss. 83-84.

⁸⁶ Bilal N. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, ss. 614-669.

⁸⁷ Sema Emiroğlu, "Los Angeles Times: Savaşın Üçüncü Cephesi Kerkük'te Açılıyor", 02.02.2007, <http://www.milliyet.com.tr/2007/02/02/son/sondun08.asp>.(Erişim Tarihi: 28.12.2015).

yanlılarının gözünde etnik temizlik” dedi.⁸⁸ Başbakan Nuri el-Maliki, Kerkük'ün geleceğinin belirlenmesi için bir komite kurulduğunu ve komitenin 1957 nüfus sayımlarını esas alarak çalışmalarını tamamlayacaklarını ve Kerkük'ün her halükarda bir Irak kenti olacağını belirtmiştir.⁸⁹

1979 yılında iktidara gelen Saddam Hüseyin ile Irak Ortadoğu'nun göz ardı edilemez bir ülkesi haline gelmiştir. 1980–1988 İran-İrak Savaşı, Irak'ı bölgede önemli bir oyuncu konumuna getirmiştir. 1990'da Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve Irak'ın Kuveyt'i işgali ile Irak, Arap dünyasının ve uluslararası desteğini kaybetmiş, ekonomik ve askerî olarak zayıflamıştır. 2003 yılındaki işgal ile Irak, tam bir kaos ve uluslararası rekabet alanına dönüşmüştür. Bu ortam içinde Irak'ın geleceği yoğun olarak tartışılmaktadır. 2011 yılı sonu itibarıyla, ABD'nin Irak'ta sürdürdüğü işgali sona erdirmesinin ardından tarihi Mezopotamya toprakları hepten derin bir krizin içerisine sürüklenmiş görülüyor. Irak'ın iki, üç ya da daha çok bölgeye bölünme senaryoları gündeme gelmektedir.⁹⁰

Şimdiye kadar Irak'ın bütünlüğünü her fırsatta savunan, hatta Irak'ta federal bir yapıya bile razı olmayan Türkiye, Kerkük'ün Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) veya Kuzey Irak Yönetimi'nin kontrolü altına girmesi halinde bölgede bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını ve bu devleti bünyesine katıp federasyona dönüşmesi, Türkiye'nin geleceği açısından küçülme ve bölünme riskini de beraberinde getirir. Ayrıca, Irak'ın bir bölgesinde “Kürdistan” kurmaya kalkanlar, bir başka bölgesinde “Türkmeneli” kurulmasına zemin hazırlamış olurlar.

Bu tablo içinde Kerkük'ün durumu da belirsizliğini korumaktadır. Bölgenin nüfus ve tapu kayıtlarının yok edilmesi ve nüfus yapısını değiştirmeye yönelik bütün dünyanın gözü önünde açıkça cereyan eden çalışmalar, tartışmaları haklı kılmakta ve ileriye yönelik endişeleri artırmaktadır. Bu noktada Türkmenlerin ve Türkiye'nin tavrı önem kazanmaktadır. Bu tavrı belirlemek için ise tarihe bakmak gerekmektedir. Türkiye, İngiltere ve Irak'la 5 Haziran 1926'da yaptığı Ankara Antlaşması ile Kerkük'ün de içinde bulunduğu Musul Vilayetini Irak petrolerinden alacağı pay karşılığında İngiliz mandası altındaki Irak Devleti'ne bırakmıştır. Söz konusu antlaşmada, Irak'ın muhtemel parçalanması durumunda Musul vilayeti içerisindeki toprakların statüsünün ne olacağı belirtilmemiştir. Gelecekte Kerkük'ün bağlı olduğu devletin değişmesi durumunda, 1926 tarihli

⁸⁸ Radikal, McCain'den Türkmen ve Kerkük Uyarısı, 07/01/2007, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=>(Erişim Tarihi: 28.12.2015).

⁸⁹ Ali Semin, Kuzey Irak Seçimleri, Türkmenler ve Kerkük Sorunu, 21 Eylül 2013, <http://www.bilgesam.org/incele/198/-kuzey-irak-secimleri-turkmenler-ve-kerkuk-sorunu/#.VoERZRWLRN0> (Erişim Tarihi:28.12.2015).

⁹⁰ Emruban Yalçın, “İrak'ta Gerilimi Artıran Süreç”, 21. *Yüzyıl Dergisi*, S. 50, Şubat 2013, s. 40-46.

Ankara Antlaşması geçerliliğini yitirmiş olur ki, bu da Türkiye'ye olaya müdahil olma hakkını doğuracaktır.⁹¹

Sonuç

Irak'ın önemi, Ortadoğu bölgesinin ve özellikle ABD'nin "Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)" bağlamında şekillenmektedir. Irak topraklarındaki Kerkük bölgesi de, 20. Yüzyılın başlarında olduğu gibi, bugün de uğruna savaşların yapıldığı, emperyalist devletlerin ihtiraslarının çatıştığı, en önemlisi hakkı gasp edilen, insanlık dışı muamelelere maruz kalan sıkıntılı bir coğrafya olmaktan kurtulamamıştır. Aslında, "Misak-ı Milli" içerisinde kalan Kerkük bölgesi hem siyasi hem de nüfus yapısı itibarıyla Türkiye'yi yakından ilgilendirecek derecede önemli bir yere sahiptir.

Çok önemli jeostratejik konumu, birçok zenginliklere sahip olan Kerkük'te, 1927 yılında geniş petrol yataklarının bulunması ve Irak'ın toplam petrol rezervlerinin (112,5 milyar varil) % 40-50'sini kapsamaması Kerkük'ün, her geçen gün stratejik önemini artırmış ve petrol, Arap yönetimlerinin Kerkük politikasının temelini oluşturmaya başlamıştır. Bin yılı aşkın süredir, Kerkük ve civarında yerleşmiş Irak Türkleri olan Türkmenler başta İngilizler, müteakiben Krallık Yönetimi ve sonra da Irak yönetimleri tarafından potansiyel tehlike olarak kabul edilmiş ve çeşitli baskılarla sindirilmeye, çeşitli katliam ve asimilasyon politikalarıyla Türk nüfusun yoğunluğu azaltılmaya çalışılmıştır.

Krallık zamanından itibaren, Kerkük'te uzun vadeli olarak başlatılan "Araplaştırma" politikası, Baas rejiminin Bağdat'a hâkim olmasıyla daha da sertleşmiştir. Irak yönetimleri, 1930'lu yıllardan itibaren on binlerce Arap ailesini Kerkük'e yerleştirmiştir. Ayrıca; Kerkük'e bağlı yüzlerce Türk köyü ekili topraklarıyla birlikte Kerkük'ten koparılarak başka illere bağlanmak suretiyle Kerkük'teki Türk nüfusunun azalması, diğer illere bağlanan Türk köy ve kasabalarının ise, bu illerde azınlık halinde kalmaları sağlanmıştır.

Bunun yanı sıra; Kürtlerle meskûn civar illerdeki köylerin yıktırılması, Kürtlerin Kerkük'e göç etmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla, Irak'ta 1957 yılından itibaren, günümüze kadar gelen iktidarlar tarafından Türklerin yerleşim bölgesinin idari taksimatı değiştirilerek bölgenin nüfus yapısının değiştirilmesine çalışılmıştır. Farklı kimlik yapılarının yükselen eğilimi sayesinde Kürt, Türkmen grupları arasında düşmanlık çıkarmak, Türkiye'nin kabul edilebilir bağlantısı olan Türkmenlerin asimilasyonu ile bu bağın ortadan kaldırılması ve Türkiye-Kerkük bağlantısının kesilmesi hedeflenmiştir. Irak Türkmenleri, 1926'da Türkiye'den koparıldıktan sonra çeşitli baskılara, katliamlara rağmen,

---

⁹¹ Hasan Tunç, "Tarihten Bu Güne Kerkük ve Geleceği", *Global Strateji*, Yıl: 3, S. 9, İlkbahar 2007, s. 4-24.

Türklüklerini koruyabilmişler; Kerkük de, tarihi gelişimi içerisinde ifade edildiği gibi, bir Türk şehri olarak kalmıştır.

Musul ve Kerkük petroleri, Kuzey Irak Yönetimi'nin bağımsız devlet olabilmesi ve ekonomik olarak yaşayabilmesi için hayati derecede önemlidir. Bu yüzden Musul ve Kerkük'ün statüsü ve kimin elinde kalacağı konusu giderek önem kazanmakta ve Anadolu'nun jeopolitik bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Türkiye Kerkük sorununu IŞİD, PKK, Irak ve Suriye ile ilgili konuları birlikte ele alarak, çok yönlü politika ve bir bütünlük içerisinde çözümlene yoluna gitmelidir.

Kaynaklar

- 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tabrîr Defteri (Kanûnî Devri) (2003); Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- 1958–1959 İngiliz Belgelerinde Irak I, E. Gen. Halil İbrahim Hüseyin Tercüme ve Yorumu (2000), Hikme Matbaası, Bağdat.
- 1958–1959 İngiliz Belgelerinde Irak II, E. General Halil İbrahim Hüseyin Tercüme ve Yorumu, Hikme Matbaası, Bağdat.
- AL-HASANİ Abdul Razzak (1956) *Ancient and Modern Iraq-I*, Saida:Al-Irfan Press.
- AL-JAMİL Seyyar (1999) *Liderler ve Efendiler, Osmanlı Paşalar ve Arap Kalkınmacılar (Arapça)*, Ehliya yayın ve Dağıtım, Amman-Ürdün.
- ALP İlker (1998) Misak-ı Millî, *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara.
- Avukat Casım Muhlis (1969) *Tabakçalı'nın Not Defteri ve Avukat Casım Mublis'in Hatıraları (Arapça)*, Asriye Yayınevi, Saida: Beyrut; *Tabakçalı'nın Genel Askerî Hâkime gönderdiği 14–15 Şubat 1959 Tarihinde AS/56/363 Numaralı Raporu*.
- AYDIN, Mesut (2001) *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, Ankara.
- Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Md.lüğü web sitesi: Kürt Gerçekleri, <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/DISBASIN/2005/12/26X12X05.HTM#%203>.
- BATATU Hanna (1992) *Başlıklar ve Özgür Subaylar (Arapça)*, Arap Araştırmaları Yayınevi, Beyrut.
- BEYATLI Hidayet Kemal (1998) Irak Türkleri'nin Tarih, Dil ve Kültürleri, *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi (1914 – 1918)*, III/2, (2002); Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara.
- BÖRKLÜ Meşhure Yılmaz <http://Lozan sonrasi Irak Turklerinin Durumu ve Genel Problemleri>.
- ÇAĞATAY Soner ve FINK Daniel The Washington Institute for Near East Policy Uzmanlarının analizi, http://www.dunyagundemi.com/ydg/index.php?option=com_content&task=view&id=518&Itemid=64.

- ÇATALTEPE Sipahi (1996) Irak Türkmenleri, *Gündem, Strateji Grubu Haber Bülteni*, Ankara.
- ÇAY Abdulhaluk (1987) Batı Türklerin Tarihlerine Genel Bir Bakış, *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara.
- DEMİRCİ Nefi (1990) *Dünden Bugüne Kerkük*, İstanbul.
- DEMİRCİ Fazıl *Irak Türklerinin Bugünkü Yerleşim Yerleri (İngilizce)*, Kerkük, Yıl 1, No. 1.
- DEMİRBAŞ Bülent (1995) *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, Arba Yayını, İstanbul.
- EMİROĞLU Sema (2007) Los Angeles Times: Savaşın Üçüncü Cephesi Kerkük'te Açılıyor, <http://www.milliyet.com.tr/2007/02/02/son/sondun08.asp>.
- Encyclopedia Britannica (İngilizce)* (1965); Volume 13, B. Amerika.
- EROĞLU Cengiz (2005) Irak'ta Türkmen var mı?, *Global Strateji*, Yıl: 1, S. 1.
- ERTUĞRUL Ümit (2006) *Irak Türkleri Türkiye*, Kerkük Vakfı, İstanbul.
- FROMKİN David (1994) *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914–1918*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul.
- Genelkurmay İstihbarat Başkanlığı (2004) *Irak Türkleri (Türkmenler)*.
- Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, *Klasör No: 1059, Dosya No: 16, Fibrist No: 1–30 (10 Mayıs 1924)*.
- Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, *Klasör No: 1060, Dosya No: 19, Fibrist No: 3 – 47*.
- Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, *Zarf No: 97, Dosya No: 97, Fibrist No: 38, 39*.
- Genelkurmay ATASE Başkanlığının *Stratejik Analizi*, Mayıs 2004.
- Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi, *Zarf No: 97, Dosya No: 97, Fibrist No: 47*.
- Genelkurmay Başkanlığı (Eylül 2003); “*Türkmenler*” Dokümanı.
- GÖYÜNÇ Nejat Musul, Misâk-ı Millî'ye Dâhil Midir, Değil Midir?, *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*.
- GÜNDÜZ Ahmet (2003) *Irak Dosyası-I*, TATAV Yayınları, İstanbul.
- GÜNDÜZ Ahmet (2002) “Kerkük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.25.
- HASAN Mazin Şükür Soran (2004); Kerkük Kerkük, *Stratejik Analiz*, ASAM, Ankara.
- HASİP EL-KAYSI Abdülmecit (1991) *Yeni Irak'ın Siyasi Taribinden Notlar-Asuriler (Arapça)*, Uluslararası Ansiklopediler Merkezi, Londra.
- HÜRMEZLÜ Erşat (2003) *Türkmenler ve Irak*, Kerkük Vakfı, İstanbul.
- (2006) *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Irak'taki Türkmen Varlığı* (2000); Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul.
- Irak Türkmen Cephesi Türkiye Temsilcisi Ahmet Muratlı ile yapılan mülakat* (10 Eylül 2003), Ankara.
- KAYAR Mustafa (2003) *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

- “Kerkük İl Meclisi Başkanı Hasan Turan ile Röportaj”, *Ortadoğu Analiz* (Eylül 2012); Orsam, S. 45.
- KERKÜKLÜ Ali (2008) Kerkük'ün Nüfus Yapısı Değiştiriliyor, KÖKSAV E-Bülten, http://www.koksav.org.tr/ebulten/ocak2008/080129_kok-eb_bk-kerkuklu.pdf.
- KETENE Orhan Türkmens of Iraq, A Nation Between Two Fires, Found at: <http://uzbekistanerk.Org/leng120800.html>.
- KÖPRÜLÜ Ziyat (1996) *Irak'ta Türk Varlığı*, Örnek Limited Şirketi, Ankara.
- KRAMES J.H. (1993) “Kerkük”, *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, C. VI, İstanbul.
- LONGRİGG Stephen Hemsley (1984) *Irak'ın Yeni Taribinde Dörtüzyüzyıl*, Tercüme: Cafer Hayyat, Al-Şerif Al-Radi Matbaası, İran.
- LONGRİGG Stephen Hemsley (1956) *Irak 1900–1950*, Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Tarih, Oxford Üniversitesi Matbaası, Londra, 2, Billing & Sons limited.
- MARUFOĞLU Sinan (1998) *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831–1914)*, İstanbul.
- MC DOWAL David (1996) *A Modern History Of The Kurds*, 1. B.Tauris, New York.
- MERAY Seha (1993) *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar – Belgeler I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- MİSİROĞLU Kadir (1985) *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, Sebil Yayınevi.
- Musul–Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525–1919)* (1993), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- NAHİT Haşim (1915); “Irak Türkleri” *Türk Yurdu*, Yıl: 5. S. 94.
- OĞUZLU H. Tarık (2001) *The Turkomans of Iraq as A Factor in Turkish Foreign Policy: Socio-Political and Demographic Perspectives*, Foreign Policy Institute, Ankara.
- ÖGEL Bahattin- Kodaman, Bayram -Fahrettin Kırzioğlu-Abdülhaluk Çay (1985) *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara.
- ÖKE Mim Kemal (1991) *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.
- (1992) *Belgelerle Türk – İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918–1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÖMERİ Hayri Emin (1969) *Irak'ın Yeni Taribinden Politik Hikâyeler (Arapça)*, Afak Yayın ve Dağıtım, Bağdat.
- ÖZMEN Hasan (1998) *Irak'ta Türkmenler ve İnsan Hakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- Radikal, McCain'den Türkmen ve Kerkük Uyarısı, 07/01/2007, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno>.
- SAATÇI Suphi (2007) Irak Türkmenleri ve Kerkük Sorunu, *Global Strateji*, Yıl: 3, S. 9.
- SARAÇOĞLU Zeki (2003) ABD Demokrasisi ve Irak Türkleri, *Ortadoğu*.

- SEMİN Ali (2013) Kuzey Irak Seçimleri, Türkmenler ve Kerkük Sorunu, <http://www.bilgesam.org/incele/198/-kuzey-irak-secimleri--turkmenler-ve-kerkuk-sorunu/#.VoERZRWLRN0>.
- SİLLELİ Turan (2005) *Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri*, IQ Yayıncılık, İstanbul.
- SİRKECİ İbrahim (2005) Irak Türkmenlerinin Yurtdışına Göçü, *Global Strateji*, Yıl: 1, S. 1.
- Sümer Tarihi* (2002), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- SÜMER Faruk (1972) *Oğuzlar (Türkmenler)*, A.Ü.DTCF Yayını, Ankara.
- ŞAN Cemal (2001) Irak Türkmenlerinden Söz Ediyorum, *Tarihi, Kültürel ve Siyasi Konulu Sempozyum*, Erbil.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2004) *Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TBMM Hükûmeti Dâhiliye Vekâleti tarafından, Musul Vilâyeti konusunda hazırlanan arşiv belgesi, Dışişleri Bakanlığı Arşivi (1340 (M. 1924); *Fethi Bey'in Musul Meselesi Hakkında Cemiyet-i Akvam'a Tevdi Eylediği Muhtıra*, İstanbul.
- TUNÇ Hasan (2007) Tarihten Bu Güne Kerkük ve Geleceği, *Global Strateji*, Yıl: 3, S. 9.
- Türk Ansiklopedisi Cilt XXXII* (1983), Millî Eğitim Basımevi, Ankara.
- Türk Ansiklopedisi XXI* (1974), Ankara.
- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları (1992), Ankara.
- Türk Dünyası Kültür Atlası* (1997)-Selçuklu Dönemi, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul.
- “Turks in Iraq-Turkmans”, <http://www.angelfire.com/tn/turko>.
- TÜRKMEN Zekeriya (2003) *Musul Meselesi*, Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922–1925), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- YALÇIN Emruhan (2005) Kerkük'ün Nüfus Yapısı, *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi AİTE, C. IV, S. 3.
- (2013) Irak'ta Gerilimi Artıran Süreç, *21. Yüzyıl Dergisi*, S. 50.
- YAMANER Şerafettin (2000) *Misak-ı Millî ve Musul Sorunu*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ Celalettin (2007) Irak'ta Türkmen Elleri: Türkiye'nin Irak'ta Son Serhat Kaleleri, *Global Strateji*, Yıl:3, S.9.
- YILDIZ Hakkı Dursun (1980) *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul.
- YILDIZ Hakan (2004) *Irak-Musul-Kerkük Üggeni ve Büyük Oyun*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- YILMAZ, Durmuş (2003); *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.

